

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ
УКРАЇНИ: НАУКОВІ ПОШУКИ І
ЗНАХІДКИ**

**МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ
ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.**

ВИПУСК 16

КИЇВ - 2007

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип.16:
Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С.В. Віднянський. - К.: Ін-т
історії України НАН України, 2007. – 331 с.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН
України, протокол № 4 від 26 квітня 2007 р.

Збірник наукових праць присвячений відомому українському вченому-елліністу, кандидату історичних наук, завідувачу Центру українсько-грецьких відносин Інституту історії України НАН України Наталії Олексіївні Терентьєвій у зв'язку з її ювілеєм. Висвітлюється творчий шлях та науковий доробок історика, а також проблематика, якою вона плідно займається понад чверть століття. Колегами-істориками, її учнями представлені наукові студії з актуальних питань всесвітньої історії та міжнародних відносин, зокрема Історії Греції й українсько-грецьких зв'язків, а також джерелознавчі та історіографічні розвідки.

Р е д а к ц і й н а к о л е г і я :

С.В.Віднянський, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України (**відповідальний редактор**),

Н.В.Кривець, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України (**відповідальний секретар**),

М.С.Бур'ян, доктор історичних наук, професор, Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка,

М.М.Варварцев, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України,

Б.М.Гончар, доктор історичних наук, професор. Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

О.Б.Дьомін, доктор історичних наук, професор. Одеський національний університет імені Іллі Мечникова,

Л.О.Зашикійняк доктор історичних наук, професор, Львівський національний університет імені Івана Франка,

О.Є.Лисенко, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України,

А.Ю.Мартинов, кандидат історичних наук, Інститут історії України НАН України,

І.М.Мельникова. член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України,

В.Ф.Реприцев, кандидат історичних наук. Секретаріат Президента України,

П.С.Сохань, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Р е ц е н з е н т и : **О.І. Гуржій**, доктор історичних наук, професор **В.В. Кравченко**, доктор історичних наук, професор

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.
Серія КВ № 6938 04.02.2003 р.

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей "Історичні науки". - (Бюлетень ВАК України. - 1999. - № 5).

Ukrainian international relations: scientific searches and discoveries. -Edition 16.
Interdepartmental issue of scientific researches / Responsible editor Yldnyansky S.V. - K.:
Institute of history of Ukraine NAS of Ukraine, 2007. - P.

Approved for publication by the Academic Board of Institute of History of Ukraine of NAS of
Ukraine. Protocol No, 4, dated 2007, April, 26.

The scientific collection of articles is dedicated to well-known Ukrainian hellinist PHd
(History) Natalia Terentieva - Head of Ukrainian -Greek Studies Centre of Institute of History
of Ukraine of NAS of Ukraine. The scientific achievement and life of historian are also
depicted here, as well, the problems in Ukrainian and Greek history which she reseaches about
a quarter of a century. Her colleques-historians and the followers wrote some scientific
articles on world history actual questions, especially Ukrainian-Greek contacts as well the
historiographical articles are published here.

Editorial board:

Stepan Vidnyansky, doctor of historical sciences, professor, Institute of history of Ukraine of
NAS of Ukraine (responsible editor),

Nataliya Kryvets, candidate of historical sciences, Institute of history of Ukraine of NAS
of Ukraine (responsible, secretary),

Myhailo Buriyan, doctor of historical sciences, professor, Lugansk National pedagogical
university " Taras Shevchenko",

Mykola Varvartsev, doctor of historical sciences, professor, Institute of history of Ukraine of
NAS of Ukraine,

Borys Gonchar, doctor of historical sciences, professor, Kyjiv national university "Taras
Shevchenko",

Oleg Dyomin, doctor of historical sciences, professor, Odessa national university "
IAlechmkov",

Leonid ZashkUniyak, doctor of historical sciences, professor, T,viv national university
"I.Franko",

Oleksandr Lysenko, doctor of historical sciences, professor, Institute of history of Ukraine of
NAS of Ukraine,

Andry Martinov, candidate of historical sciences, institute of history of Ukraine of NAS
of Ukraine,

Iryna Melnikova, member-correspondent of NAS of Ukraine, doctor of historical sciences,
professor, Institute of history of Ukraine of NAS of Ukraine, **Vblodymyr Reprintsev**, candidate
of historical sciences, Secretary of the president of Ukraine,

Pavlo Sohan, member - correspondent of NAS of Ukraine, doctor of historical sciences,
professor, Institute of Ukrainian historiography and source study "M.S.Grushevskv" of NAS
of Ukraine

Reviewers: O.I.Gorzhyf, doctor of historical science, professor

V.V.Kravchenko, doctor of historical science, professor

The license of the stale registration for mass information print Series KV № 6938 04.02.
2003.

The collection of scientific works registered by the Higher Certifying Commission of
Ukraine as special issue from specialities "Historical sciences". - (HCC of Ukraine
bulletin.-1999,-№5.).

З М І С Т

СЛОВО ПРО ВЧЕНОГО

Наталія Бацак. Наталія Олексіївна Терентьєва	11
---	----

СТУДІЇ З ЕЛЛІНІСТИКИ

Віктор Ставнюк. До питання щодо методів у політичній боротьбі за демократизацію Афіньського суспільства (від реформ Сатана до Ефіальта VI ст. - пер.пол, V ст.)	16
--	----

Наталія Терентьєва. Благодійна діяльність греків в Україні: основні напрями соціальної допомоги (XVIII-XIX ст.)	22
--	----

Адріана Пелешко. Внесок грецьких просвітників та духовенства в ідеологічну підготовку національно-визвольного руху проти османського панування (кін. XVIII - поч. XIX ст.)	34
---	----

Лілія Білоусова. Торговий дім грецьких купців «Браги Петрококіно» в Одесі	43
--	----

Валерій Тамазов. Матвій Феодорович Маврогордато: меценатська діяльність	50
--	----

Сергій Пахоменко. Проблеми збереження історико-культурної спадщини греків Приазов'я усередині 1950-х-першій половині 1980-х рр	62
---	----

Сергій Якушко, Олена Мирончук. Науково-технічне співробітництво між Україною та Грецією на сучасному етапі	68
---	----

Тетяна Ілюк. Одеська філія Грецького фонду культури в українсько-грецьких культурних взаємовідносинах	75
--	----

ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Олег Горенко. Історія ідей як рецепція історичної логіки: до проблеми історико-філософського синтезу.	87
---	----

Євген Бевзюк. Слов'янська єдність і геополітика	304
--	-----

В'ячеслав Ціватий. Інституціональний вимір зовнішньої політики у контексті європейської та євроатлантичної інтеграції України (теоретико-методологічний аспект)	110
--	-----

Оксана Іваненко. Співробітництво Університету Св. Володимира з науково-освітніми центрами Франції в галузі гуманітарних наук (друга пол. XIX - поч. XX ст.)	121
--	-----

Михайло Бур'ян, Дмитро Ласкавий. Концесія Дарсі: нафтовий фактор в англо-російському суперництві у 1901 -1902 рр	130
---	-----

<i>Олександр Дуднік.</i> «Вірменське питання» в сучасних міжнародних відносинах.....	146
<i>Василь Клок.</i> Польська влада й український національний рух у Східній Галичині в 1919-1923 рр.....	154
<i>Тетяна Татолі.</i> Теорія станової демократи та спроба її втілення в практиці політичного режиму БЗНС в Болгарії (1920-1923 рр.).....	163
<i>Святослав Руликівський.</i> Культурно-освітнє співробітництво між Україною та Туреччиною в 1991 -2006 рр.....	171
<i>Наталія Буглай.</i> Українсько-польське міжрегіональне співробітництво після розширення Європейського Союзу.....	179
<i>Андрій Мартинов.</i> Герхард Шредер: політичний портрет.....	187

УКРАЇНЦІ В СВІТІ

<i>Степан Качараба. Ірина Франків.</i> Законодавство Бразилії щодо української еміграції з Галичини наприкінці XIX - першій третині XX ст.	202
<i>Наталія Кривець.</i> Український науковий інституту Берліні в науковому та культурному житті української еміграції (20-30-ті рр. XX ст.).....	216
<i>Лариса Єник.</i> К.Мацієвич в українському еміграційному русі в Чехословаччині в 20-30-ті роки XX ст.....	228
<i>Юрій Недужко.</i> Діяльність української політичної еміграції Західної Європи по відродженню незалежної демократичної України (сер. 40-х - кін. 50-х рр. XX ст.)	237
<i>Андрій Попок.</i> Українці на пострадянському просторі: сучасне становище.....	251
<i>Вікторія Павленко.</i> Українське мистецтво на теренах Австралії.....	259

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

<i>Анна Гедьо.</i> Архівна спадщина грецьких громад України.....	267
<i>Микола Варварцек.</i> Чорноморська торгівля початку XIXст.: проекти і проблеми становлення (Задокументами підприємця і дипломата Раффаеле Скасці).....	278
<i>Іван Мищак.</i> Українське питання н планах СРСР та європейських держав напередодні Другої світової війни: історіографія	289
<i>Іван Боровець.</i> Словацька держава 1939-1945 рр. в словацькій історіографії кінця XX - початку XXI ст	299
<i>Юлія Коцій.</i> Проблема Гібралтару в новітньому історіографічному дискурсі	309

Оксана Червню. М. Тетчер: проблеми та перспективи сучасного світу (огляд мемуарних праць прем'єр-міністра Великої Британії 1979-1990 років).....	318
Сергій Пахоменко, Н.Терентьєва. Тасмне грецьке товариство «Філікі Етерія». - Київ: інститут історії України НАН України. 2005 - 352 с.....	326
Оксана Шевченко. О.Терентьєва. Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійна діяльність. - Київ: Інститут історії України НАН України. 2003. - 186 с.....	329
Різаліті. М.М. Варварцев. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. - Київ: Пульсари, 2005. - 304 с.....	332
Відомості про авторів	334

*Михайло Бур'ян,
Дмитро Ласкавий*

КОНЦЕСІЯ ДАРСІ: НАФТОВИЙ ФАКТОР В АНГЛО-РОСІЙСЬКОМУ СУПЕРНИЦТВІ У 1901 - 1902 рр.

Після реєстрації 5 травня 2006 року урядом Ірану (Персія до 1935 року) власної нафтової біржі ця ісламська республіка стала країною, яка разом зі США, Росією і ОПЕК, серйозно впливає на розвиток світового ринку енергоносіїв. Подія викликала великий міжнародний резонанс, оскільки Іран фактично запропонував альтернативу біржам Нью-Йорка, Лондона, Токіо та Сінгапура. Такий крок Тегерану був сприйнятий Вашингтоном як «виклик світовій спільноті» від однієї з ключових країн «вісі зла», тим більше, що грошовою одиницею розрахунків на біржі обрали не американський долар (як на всіх інших), а євро. Це, в свою чергу, викликало неоднозначну реакцію Брюсселя, оскільки, з одного боку, сприяло укріпленню позицій єдиної європейської валюти по відношенню до того ж долару, а з іншого - спричинило необхідність серйозного корегування політики щодо Ірану.

Серед європейських країн історично найбільший досвід політики щодо Персії безперечно мають Росія та Великобританія. Саме вони першими звернули увагу на Персію як на джерело сировини, стратегічна важливість якої зростала з кожним роком, уже починаючи з кінця XIX століття. Поступово боротьба за перську нафту (яка триває до сих пір, але вже за участі більшої кількості країн) стала чи не головним фактором англо-російських протиріч. Дипломатичне зіткнення двох великих держав у 1901 році навколо нафтової концесії У. К. Дарсі (Англо-перська нафтова компанія з 1909 року) свідчило про початок змін у мотивах і характері англо-російського суперництва на Середньому Сході. Вивчення цього питання дає можливість краще зрозуміти складну і небезпечну ситуацію, що склалася сьогодні в районі Перської затоки. Однак, ні у вітчизняній, ні у зарубіжній історіографії ця проблема практично не розглядається. Висвітлені тільки деякі, не найбільш важливі, її аспекти.

Дійсно, в дореволюційній російській історіографії питання вливу нафтового фактору на англо-російське суперництво залишилося майже не дослідженим. Коли в 1901 році проблема тільки постала, російський уряд, переслідуючи свої цілі, не надав їй широкого розголосу. З початком Першої світової війни вона тим більше відійшла на другий план. Після закінчення війни та революційних подій 1917 року історики СРСР почали досліджувати англо-російське суперництво вже під іншим, ідеологічним, кутом зору. Нова ситуація склалася також у зв'язку з розсекреченням радянською владою деяких важливих матеріалів колишнього Міністерства зовнішніх справ Російської імперії та інших державних установ, які, в тому числі, стосувались і Англо-перської нафтової компанії (АПНК). З часом, упродовж 1930-х років, уже несекретні архівні матеріали були опубліковані у багатотомному виданні «Міжнародні відносини в епоху імперіалізму»¹. З одного боку, це повинно було сприяти пошуків наукової роботи, а з іншого – навпаки, стримувало пошук нових архівних джерел, оскільки офіційно вважалося, що все важливе вже опубліковано. В цілому дослідження набуло не тільки Ідеологізованого, а й виключно викривного характеру.

Лише на початку 1960-х років в радянській історіографії з'явилися нечисленні, але ґрунтовні праці, основані на нових архівних матеріалах, у яких, окрім загальної картини англо-російського суперництва, міститься інформація і про АПНК. Так, дипломатичній суперечці між двома державами навколо нафтової концесії на початку ХХ століття присвячена стаття Б. В. Ананьїча «Росія і концесія Дарсі», опублікована в збірнику статей «Історичні записки»². Головним джерелом інформації для вченого став Центральний державний історичний архів Ленінграда (зараз - Російський державний історичний архів). З часом матеріали статті стали складовою частиною фундаментальної монографії³. Інші радянські історики майже не торкалися вказаної проблематики. Якщо ж автор ставив перед собою таку задачу, то об'єктивному висвітленню історії міжнародних відносин заважали ідеологічні штампи.

Так, кандидатська дисертація М. І. Володарського на тему «Англо-іранська нафтова компанія - оплот британського імперіалізму в Ірані (1901 - 1951)», яка охоплює великий період і присвячена головним чином боротьбі іранців проти панування англійців, є досить кон'юктурною⁴. Значно пізніше, у 1985 році було опубліковано монографію С. М. Алієва «Нафта і суспільно-політичний розвиток Ірану в ХХ ст.», який уже через рік на її основі захистив докторську дисертацію. В роботі розкрито в основному вплив нафтового фактора на внутрішньополітичний розвиток, країни в минулому столітті⁵. Все ж, що стосується історії виникнення АПНК, впливу її на перебіг англо-російського суперництва, було висвітлено у вигляді досить короткого, узагальнюючого огляду.

Сучасна російська історіографія нещодавно поповнилася роботою, в якій досліджується еволюція англо-російських протиріч у Персії. В 2004 році у Санкт-Петербурзькому державному університеті А. В. Винокуром була захищена кандидатська дисертація на тему «Від конфронтації до узгодженого курсу: політика Великобританії і Росії в Ірані (1900 - 1914)». Але і в цій роботі виникнення нафтового фактору не розкрито. Лише у третьому підрозділі другого (останнього) розділу коротко й описово розглядається «також відношення Росії до АПНК»⁴.

В британській історіографії проблемі зміни мотивів і причин суперництва Лондона і Санкт-Петербурга в Персії на межі ХІХ - ХХ століть також приділено, на наш погляд, дуже мало уваги. До Першої світової війни чи не єдиним винятком стала книга відомого англійського публіциста, журналіста ліберальної газети «Манчестер Гардіан» Х. Дж. Уїгема «Перська проблема», яка вийшла з друку у 1903 році. Автор у публіцистичному стилі, досить стисло написав про концесію Дарсі (в книзі їй була присвячена лише одна глава з двадцяти восьми)⁷. Жодних перипетій дипломатичної боротьби навколо перської нафти ним не було досліджено. Вже значно пізніше, у 1968 році, в журналі «Паст енд Презент» було опубліковано статтю М. Джек, присвячену боротьбі у правлячих колах Великобританії навколо проблеми придбання урядом Г. Асквіта контрольного пакету акцій АПНК напередодні Першої світової війни⁸. Однак, і в цій роботі, яка вже була написана на цінних джерелах Паблік Рекорд Оффісу, зовнішньополітичний аспект зовсім не було розкрито.

Таким чином, аналіз історіографії виявляє відсутність спеціального дослідження з обраної проблематики. Отже, мета статті на основі аналізу маловідомих, головним чином архівних, джерел (більшість з яких вперше вводиться до наукового обігу), дослідити вплив нафтового фактору на перебіг англо-російського суперництва в Персії у 1901 - 1902 роках⁹.

В кінці ХІХ століття Росія починає проявляти підвищений інтерес до району Перської затоки та Месопотамії, її військові кораблі відвідують Кувейт, Маскат, важливі морські порти Персії (Бендер-Аббас. Бендер-Бушир) та стратегій-

ний річковий порт Басру, розташовану в 90 км від впадіння річки Шатт-ель-Араб у Перську затоку В 1880 році було відкрито російське консульство в Багдаді, штат якого повинен був сприяти розповсюдженню впливу Росії в цій частині Оттоманської імперії та чинити опір Великобританії та Німеччині.

В той же час, після відкриття нафтових родовит у районі Ханекіна, і Лондон почав особливо активно проникати в район Перської затоки. Мережа англійських резидентів (консулів) і агентів у цьому районі була досить розгалуженою та охоплювала величезну територію. Тільки штатних представників налічувалось близько 20¹⁰.

З огляду на це, у звіті Міністерства зовнішніх справ (МЗС) Росії, зазначалося, що за останні роки ця установа вдалася до деяких заходів щодо посилення російського впливу в південній частині Персії. «З цією метою, — писав автор звіту, - було засновано консульство в Ісфагані (у 1896 році) та віце-консульство в Сеїстані (у 1898 році)». Російський консул у Багдаді А. Ф. Круглов, починаючи з 1899 року, неодноразово ставив питання про розширення консульської мережі в цьому стратегічно важливому районі Середнього Сходу, зокрема, про заснування в Басрі віце-консульства¹¹.

Проблеми боротьби з Великобританією за сфери впливу неодноразово обговорювались на нарадах у Миколи II восени 1899 року. Під час однієї з таких зустрічей, 7 листопада, на витягу з донесення консула в Ісфагані, поданого міністром зовнішніх справ графом Муравйовим, цар власноручно написав, що треба подумати про заснування консульства в одному з портів Перської затоки. Невдовзі було відкрито генеральне консульство в Буширі - важливому порту та вихідному пункті англійського впливу на півдні Персії. Були також розміщені декілька нештатних агентів у Ахвазі, який тоді знаходився на відкритій для англійського судноплавства річці Карун¹².

Окрім того, поступовий, наступальний рух Німеччини в азійській Туреччині та перспектива проведення Багдадської залізниці (вона мала прорізати всю Малу Азію і сприяти освоєнню важливого в економічному і торговому відношеннях краю між ріками Тигром і Євфратом (Месопотамії) підштовхнули МЗС Росії до своєчасного перетворення консульства в Багдаді на генеральне¹³.

Не зупиняючись на досягнутому, 16 січня 1901 року Державна рада прийняла рішення про заснування консульства в Басрі «важливому порту при злитті Тигру та Євфрату. Невдовзі відповідним наказом по МЗС від 19 березня консулом у Басру був призначений А. А. Адамов¹⁴. У секретній інструкції російського посла в Константинополі І. А. Зинов'єва від 31 серпня 1901 року йому наказувалось «звернути особливу увагу на ретельне вивчення цього краю в етнографічному, політичному й економічному відношеннях»¹⁵.

Дипломатична установа була відкрита 17 жовтня 1901 року¹⁶. Консул також повинен був спостерігати за перебігом подій у порту Мохаммера, де не було російського агента. Однією з важливих, хоча і неофіційних, задач Адамова було сприяти розширенню російської торгівлі в Басрі. «Англійські торгівці й агенти твердо вирішили зробити все, щоб тільки завадити успіху наших комерційних підприємств» - застерігав Зинов'єв, — «Обставина ця зобов'язує Вас усіляко, якомога більше допомагати представникам наших торгівельних фірм», - писав російський посол у Константинополі¹⁷. Проте, на нашу думку, потрібно додати, що інтереси російських підприємців уже не обмежувалися лише торгівлею. 25 травня 1900 року промисловці Горяїнов і Єнакієв добились отримання гірничорудної концесії в Карадазі на розвідку і розробку нафтових родовищ¹⁸.

Уайтхолл також шукав засоби проти розширення впливу суперника та захисту інтересів своїх підприємців. Один із них, власник золоторудних шахт у Австралії У. К. Дарсі серйозно зацікавився видобутком і переробкою перської нафти. В цьому ж році, під час проведення у Парижі Всесвітньої торгово-промислової виставки, Е. Котт (у минулому агент відомого своїми комерційними справами на Середньому Сході концесіонера Ю. Рейтера), ознайомив представника Персії – головного директора управління митниць генерала А. Кітабчі а висновками французького археолога Ж. де Моргана. У звіті вченого, опублікованому в одному з французьких наукових журналів, було висловлене припущення, що Персія дуже багата на родовища нафти¹⁹. Зацікавлений генерал поїхав до Лондона, де за допомогою колишнього посланника в Тегерані Г. Д. Вулфа познайомився з уже згадуваним У. Дарсі. Після низки консультаційних зустрічей і завчасних переговорів Дарсі у квітні 1901 року направив у Персію разом: Кетабчі, Котта й А. Марріотта (колишнього французького дипломата, а тепер свого повіреного в справах) для переговорів щодо нафтової концесії²⁰.

Однак, коли проект концесії було представлено шаху Мозаффар ед-Діну, той відмовився підписати цей документ. Його, перш за все, не влаштувала перспектива серйозного погіршення відносин із Росією у разі надання англійцям прав на нафту. Тоді, не зважаючи на категоричну відмову шаха, А. Марріотт звернувся до британського посланника в Тегерані А. Гардінга з проханням підтримати перспективний проект²¹. При цьому Котт заздалегідь мав при собі рекомендаційний лист до перського прем'єр-міністра Аміна ос-Солтане, підписаний одним з впливових членів англійського парламенту - вищезгаданим Вулфом, з яким Садразам (тобто міністр зовнішніх справ; також як – Атабек-Азам -прем'єр-міністр. (*М.Б., Д.Л.*) був у дружніх стосунках²².

Переговори ускладнювала лише одна, але дуже важлива обставина - прем'єр, який фактично правив країною одноосібно, був русофілом. Через це, як відзначалося у звіті МЗС, «в оточуючих шаха колах продовжувалась запекла, боротьба проти Атабек-Азама, але ввій врешті-решт переміг». Інтриги англійців закінчились відставкою одного з фаворитів шаха візіря Хумаюна і вигнанням ще трьох впливових осіб: міністра торгівлі Муавіна уд-Доуле, міністра внутрішніх справ Мухтасара ос-Солтане і зятя шаха, міністра суспільних робіт Мухавара де-Солтане. Серед заарештованих був і колишній міністр Кавкам уд-Доуле. Позиції міністра двору Хакіма уль-Мулька також стали вкрай слабкими. «Не дивлячись, однак, на отриману перемогу Атабек-Азаму прийшлося діяти з особливою обережністю, - йшлося у звіті, - так як окрім численних внутрішніх ворогів, при дворі шаха проти нього активно інтригував представник Великобританії, який бачив у Атабек-Азамі найбільш серйозну перешкоду посиленню впливу на перські справи»²³.

Тому, щоб втриматись при владі, перший міністр шаха шукав, що на той час було цілком природно, підтримку з боку могутнього північного сусіда. Як правило, він звертався до уряду Росії за порадами та допомогою лише у разі крайньої потреби. У той час найбільші труднощі для перської влади полягали у повній відсутності грошей в казні (головним чином через крадіжки та зловживання посадовцями). Восени 1900 року становище справ стало настільки критичним²⁴, що Амін ос-Солтане був вимушений порушити питання про необхідність зовнішнього займу. Як наслідок цього, у травні 1901 року Міністерству фінансів Росії стало відомо про намір перського уряду почати переговори з Обліково-позиковим банком щодо позики в 10 млн. руб. на умовах попереднього, 1899 року. займу (22,5 млн. руб.)²⁵. У Лондоні зрозуміли, що Росія у такий спосіб вирішила ще більше посилити свій вплив на шаха та його оточення.

У цих умовах англійська дипломатична місія не припиняла спроби добитися дозволу шаха на отримання У. Дарсі нафтової концесії. В хід, окрім уже застосованих закулісних інтриг і відкритого шантажу, пішов перевірений часом засіб - хабар. За 50 тис. туманів (біля 12,5 тис. ф. ст. - *М.Б. Д.Л.*), отриманих від А. Гардінга, Амін ос-Солтане погодився підписати документ. Історична подія відбулася 28 травня 1901 року в глибокій таємниці²⁶.

Головну роль у переговорному процесі, як можна побачити, відіграв британський посланник А. Гардінг, який не тільки добився підтримки перського прем'єра, а й зумів приховати від свого російського колеги К. М. Аргіропуло факт надання концесії. А. Гардінг також брав безпосередню участь у складанні тексту угоди. Саме він порадив А. Марріотту виключити з меж дії концесії 5 північних провінцій Персії: Астрабад, Гілян, Мазендеран, Перський Азербайджан, Хорасан²⁷, щоб уникнути серйозного загострення відносин із Росією.

Однак, навіть поступившись кількома провінціями, У. Дарсі все одно був у вигазі. Згідно до угоди йому належало монополне право на пошук, видобуток, переробку та продаж нафтопродуктів майже на всій території Персії впродовж 60 років. Він також отримав дозвіл на будівництво нафтопроводу до Перської затоки з правом проведення віток від головної магістралі у різних напрямках. Уряд Персії безкоштовно передавав англійському підприємцю землі для будівництва заводів і нафтосховищ, звільнив його від оподаткування за імпорт матеріалів і експорт нафтопродуктів²⁸.

На відміну від англійської місії, російська, на чолі з К. М. Аргіропуло, діяла менш активно. Дуже дивним є те, що протидія концесії, яка охоплювала значну частину російської сфери впливу (про що представник цієї держави знав), почалася лише після настійливих запитів посла Росії в Константинополі І. А. Зинов'єва до свого колеги в Тегерані. У секретній телеграмі від 4 липня 1901 року посол із неприхованим здивуванням зазначав, що «султан отримав повідомлення нібито перський уряд надав англійській компанії концесію на монополну експлуатацію нафти в Південній Персії». «Для мене важливо, - писав він, - знати, в якій мірі вірно це повідомлення»²⁹. Через два дні Аргіропуло вже телеграфував, що Дарсі отримав концесію через впливового і добре відомого в перському уряді Кітабчі³⁰. Місія висловила невдоволення і вказала Садразаму, що цим зроблено прецедент, який матиме негативні наслідки, Єдине, чим посланник спробував якось знизити відповідальність за несвоєчасну протидію англійцям, стало його, дійсно істотне, зауваження з приводу того, що «серйозні російські підприємці на півдні Персії на жаль не з'являються»³¹.

Розуміючи, що новина про величезну концесію (яку англійці змогли отримати у той час, коли майже всі російські дипломати і урядовці вважали себе єдиною могутньою силою в Персії) без сумніву викличе невдоволення в уряді, Аргіропуло вирішив надати більш широке пояснення, аніж просто формальна відповідь на запит місії в Константинополі.

Уже 12 липня ним було відправлено донесення до Санкт-Петербурга, у якому дипломат спробував пояснити нещодавні події в Персії. Перше, на що Аргіропуло звернув увагу, було те, що переговори проводились цілком таємно, а один із їх ключових учасників Маріотт постійно уникав зустрічі. Про концесію місію сповістив направлений Садразамом начальник його кабінету Мушир уль-Мульк, який невдовзі став посланником при дворі Миколи II³². Аргіропуло повідомив, що він від імені російського уряду заявив протест проти концесії, територія якої у багато разів була більшою, ніж отримана роком раніше Єнакієвим і Горяновим у Карадазі, і зажадав копію угоди. Коли ж на третій день з'ясувалось, що концесія була підписана ще до візиту міністра Кабінету міністрів, невдоволення

було висловлено особисто Садразаму в досить цікавому формулюванні - «за тасмність, за кабальні умови, за нехтування інтересами своєї держави»³³.

Російський посланник, намагаючись пояснити незрозумілий для нього вчинок Аміна ос-Солтане, який, як уже вище зазначалося, додержувався в той час проросійської орієнтації, у донесенні писав: «Так, концесія видана їм особисто». «Але прем'єром безсумнівно керувало бажання пом'якшити невдоволення ним англійців для припинення їх участі в інтригах, спрямованих проти нього», - продовжував Аргіропуло і підсумовував: «Догоджаючи англійцям у цьому випадку. Амін ос-Солтане розраховував, вірогідно, усунути також протидію А. Гардінга (хоча би непряму) торговельній угоді з Росією та примусити його припинити спроби зняти жорсткі митні тарифи, введені у Південній Персії». В кінці донесення Аргіропуло підкреслив: «Під час зустрічі з Амін ос-Солтане я попередив - повторення чогось подібного йому не пробачать»³⁴.

Таким чином, Росія, хоча з запізненням, все ж таки зайняла жорстку позицію по відношенню до компанії Дарсі. МЗС Росії натякнув своїм дипломатам в Персії про їх невідповідність займаним посадам, але до звільнень, які були вочевидь потрібні, справа не дійшла.

Події, що відбувалися в Персії, просто не могли не зачепити інтереси великих держав у сусідній Туреччині. На той час тільки дві країни формально розділяли між собою весь величезний регіон Перської затоки - Османська та Перська імперії. Якщо їх статус як «імперій» у європейських дипломатів викликав тільки посмішку, а сам термін зберігся лише в офіційних зверненнях до султана чи шаха (щоб не образити), то стратегічно важливим територіям, якими вони все ще володіли, віддавали дійсно належну шану. На відміну від Персії, в Туреччині активну боротьбу, окрім Великобританії та Росії, вели ще й Франція з Німеччиною. Остання саме у цей час серйозно зацікавилась нафтовими джерелами Месопотамії (тоді територія Османської імперії. *М.Б., Д.Л.*), з якою межувала концесія Дарсі".

Складною ситуацією в регіоні могли скористатися інші держави. Чому все, що відбувалося в шахському палаці, до найдрібніших подробиць цікавило російське посольство в Константинополі. Розуміли це і їх колеги в Тегерані. Через два дні після донесення до Санкт-Петербурга. 14 липня, Аргіропуло відправив секретну телеграму Зинов'єву, де зробив наголос на нових важливих моментах, про які не йшлося у його попередньому звіті.

По-перше, писав він, концесія була надана У. Дарсі на основі іншої концесійної угоди, яка була укладена також саме з англійським підданим. Термін дії цього документу закінчився у березні 1899 року. Тим не менш, поблизу Кермана та в інших місцях на півдні країни, були розпочаті обумовлені угодою роботи, на що, за заявою англійців, було витрачено 1 млн. руб.

По-друге, англійці почали вимагати відновлення всіх термінів концесії, що закінчилися, вже після протестів проти буцімто порушення їх прав Єнакієвим і Горяїновим³⁶. Перський уряд відмовив, але пообіцяв деяку компенсацію. Тому скоріш за все, англійська місія, яка настійливо добивалась поступок для Дарсі, і використала цю усну домовленість.

По-третє, Садразам вважав цю концесію безперспективною, а свою обіцянку такою, що не має практичного значення. Він був перекопаний, що за 2 роки (термін, за який згідно угоді треба було створити експлуатаційну компанію) англійці нічого не зможуть зробити³⁷.

У такий спосіб, уже вкотре пояснював Аргіропуло, Амін ос-Солтане намагався захистити себе від постійних дорікань англійців, подолати їх протидію укладанню митного тарифу з Росією. Голова перського уряду пообіцяв надалі

завжди консультуватися з російською місією в Тегерані і попросив вірити у його відданість³⁸.

Пояснення російського посланника, виправдні для Амін ос-Солтане, не були прийняті в Петербурзі. К. Аргіропуло отримав вказівку пояснити перському прем'єру, що «повторення чого-небудь подібного, поки він буде знаходитись при владі, імператорський уряд йому не пробачить»³⁹.

Тим часом, ознайомлення з текстом концесійної угоди ще більш посилювало занепокоєння і Міністерства закордонних справ, і Міністерства фінансів. Справа полягала в тому, що окрім усіх інших зобов'язань перський уряд брав на себе обов'язок не надавати нікому дозволу на проведення нафтопроводів до південних рік й узбережжя Перської затоки⁴⁰. Ця стаття концесійної угоди створювала непереборну перешкоду планам торгівлі бакинською нафтою через Перську затоку. Більше того, Росія остаточно втрачала навіть теоретичну можливість побудови вугільної станції в Бендер-Аббасі для свого військово-морського флоту. В той же час, Великобританія, навпаки, значно наблизилась до мети перетворення Перської затоки на «британське озеро».

Зрозуміло, що невчасне попередження вже нічого не могло змінити, хоча в Санкт-Петербурзі продовжували ретельно вивчати текст концесії в надії знайти засіб завадити її здійсненню. Копія угоди була направлена до провідних юристів МЗС і Мінфіну, які мали якомога старанніше вивчити її з точки зору виявлення перепон російським нафтовим інтересам. Невдовзі голова профільної комісії А. Мандельштам дійшов до двох важливих висновків.

По-перше, перський уряд не мав права заборонити імпорт російської нафти на територію своєї країни⁴¹.

По-друге, статті концесії не обмежували прав Росії на транзитну торгівлю нафтопродуктами і не ставали на заваді наданню іншої концесії на транспортування бакинської нафти до Перської затоки⁴².

Юридичний консультант Міністерства фінансів В. Іванов звернув увагу ще й на дещо інші правові тонкощі концесійної угоди, якими Росія завжди могла скористатися. У своєму звіті він підкреслив, що згідно з 17-ю статтею, яка передбачала третейський суд, було можливим довести головне - привілеї Дарсі не можуть служити перешкодою для будівництва нафтопроводу для транзиту російської нафти по території Персії⁴³. Імпорт же російського газу взагалі не міг бути заборонений згідно до 1 статті додаткового до Туркманчайської угоди акту від 10 лютого 1828 року⁴⁴. Отже, обидва юристи дійшли практично однакового висновку - концесія Дарсі не могла у найближчому майбутньому негативно вплинути на інтереси російських підприємців, які займалися збутом бакинської нафти.

Проте, не дивлячись на висновки провідних фахівців з міжнародного права, міністр фінансів С. Ю. Вітте (чи не головний на той час урядовець Російської імперії) вважав зовсім інакше. На його думку, англійська концесія вже завдала шкоду престижу Росії на Середньому Сході, а незабаром слід було очікувати ще й збитків у торгівлі бакинськими нафтопродуктами. Для виправлення ситуації, в серпні 1901 року в Міністерстві фінансів знов повернулись до раніше відхиленого проекту будівництва нафтопроводу від Баку до Перської затоки. Цьому також сприяла поява перших ознак кризових явищ бакинській нафтовій промисловості. Негативні тенденції на внутрішньому ринку поглиблювались несприятливою ситуацією на зовнішніх ринках, втрата яких, у разі успішного розвитку підприємства У. Дарсі, була цілком можлива.

Окрім цього, ще однією причиною кризи, яка постійно перешкоджала розвитку російського нафтового експорту, була відсутність зручних шляхів сполу-

чення та транспортування продукції»⁴⁵. Саме це стало одним з головних аргументів російського інженера С. Е. Палашковського на захист свого проекту побудови нафтопроводу Баку - Перська затока, представленого Миколі II в кінці серпня, трьома місяцями пізніше, після підписання англійської нафтової концесії. В проекті зверталось увагу на політичне значення перської лінії: «Проведення і робота нафтопроводу, - писав Палашковський, — у всякому разі створить у Перській затоці реальні російські торговельні інтереси, ігнорувати які ніяка держава не буде вправі, а, отже, і служитиме збільшенню нашого впливу в Персії та на узбережжі Індійського океану»⁴⁶.

Імператор доручив Вітте вивчити це, дуже важливе на його погляд, питання. Для виконання цього міністр фінансів дав відповідні доручення міністру зовнішніх справ і посланнику в Тегерані. Причому, що слід особливо зазначити, останній із самого початку був проти проекту. В своїх донесеннях К. Аргіропуло рішуче доказував нездійсненність проекту Палашковського. При цьому він посилався на серйозні політичні наслідки, значні затрати та фантастичність самої ідеї будівництва нафтопроводу через Персію⁴⁷.

Однак, заперечення посланника не тільки не вплинули на хід справ, а й викликали докори Вітте на його адресу. Причиною невдоволення міністра фінансів була не стільки позиція Аргіропуло щодо проекту, скільки невдалі російсько-перські переговори з питання будівництва нафтопроводу. Як і слід було очікувати, головною перешкодою була 6-та стаття концесійної угода Дарсі, за якою надання іншим державам або підприємцям подібних можливостей заборонялося⁴⁸. Спираючись на цю важливу статтю. Амін ос-Солтане категорично відмовився зробити поступку російській місії.

Таким чином, голова перського уряду вважав, що, пославшись на зобов'язання перед англійським концесіонером, він зняв із себе відповідальність. Як наслідок, ситуація для Росії ще більше погіршилася. До вирішення проблеми долучився ще й шах, який на відміну від прем'єра не був русофілом. Проте, Мозафар ед-Діну, як уже вище зазначалося, вкрай потрібні були гроші (яких у казні не було зовсім) на чергове політичне турне Європою. Тому російські дипломати, які про це добре знали, продовжували добиватися концесії. Відтак, переговори з приводу проекту трансперського нафтопроводу вони свідомо ув'язали з перемовинами про позику, розпочатими з ініціативи перського уряду.

У вересні російський уряд повідомив про принципову згоду надати позику, однак, лише за умови отримання Росією концесії на будівництво нафтопроводу, Це поставило шаха у скрутне становище, оскільки порушення умов уже підписаної угоди з У. Дарсі означало серйозні ускладнення з Великобританією.

Між тим, 22 жовтня від консула в Багдаді Круглова в Тегеран надійшло секретне донесення, яке ще більше посилювало побоювання щодо небувалої активності англійських концесіонерів. За повідомленнями агента в Керманшахе Г. Хаятова, там останнім часом спостерігався посилений рух «англійських комерційних елементів». Вони почали досліджувати джерела нафти біля Касрі-Шіріна. Один з них, який представляв інтереси Дарсі, нібито вивчав потенційні родовища вугілля та золота. Хаятов особливо зазначив, що в Керманшах прибули не просто шукачі, а підприємці, які буцімто вже отримали концесію на розробку руд і нафти в районі Касрі-Шіріна (на кордоні з Османською імперією), Керман-шаха, Хурремабада та Шустера⁴⁹.

Головна ж неприємна новина полягала в тому, що англійці мали намір провести робочу вітку залізниці, А це, в свою чергу, знов порушувало питання будів-

ництва Трансперської залізниці, яке, як вважалося, вже до цього було вирішено. Раніше ця проблема не раз обговорювалась на найвищому рівні в обох країнах-суперниках і врешті-решт по ньому дійшли компромісу - до 1910 року в Персії взагалі ніяких залізниць не будувати. Отже, Круглов своїм донесенням підштовхнув російський уряд до ще більш активної протидії супернику⁵⁰.

І все ж таки, новий етап англо-російської боротьби почався не спробами знайти вихід із складної ситуації, а пошуком винуватих. Вітте вирішив з'ясувати, наскільки Аргіропуло відповідав посаді, що обіймав. Міністр фінансів звинуватив посланника в усіх невдачах, які спіткала російська політика в Персії. В листах до голови дипломатичної місії він із майже неприхованим сарказмом порівнював його «нерішучі і надто обережні кроки» з активністю та наполегливістю Гардінга в у досягненні поставленої мсти. Аргіропуло, якому нічого не залишилося як виправдовуватися перед Вітте, який хоч і неофіційно, але був вище, аніж його безпосередній начальник - голова МЗС В. М. Ламздорф, продовжував уперто доводити свою правоту.

6 лютого 1902 року він направив секретну депешу на ім'я міністра фінансів, у якій указав на головні відмінності між двома концесіями - англійською на нафту і російською на трубопровід. Концесія, що була видана британському підприємцю Дарсі мала суто приватний характер. Російську ж концесію мав отримати Обліково-позиковий банк, який був відділенням Державного банку Росії. Отже, така концесія була б державною за своїм характером⁵¹ і, відтак, мала викликати спротив у перському суспільстві як колоніальне підприємство.

Таким чином, Аргіропуло вважав, що проект Палашковського на нафтопровід був приречений на невдачу. Крім того, трубопровід крізь всю Персію, пояснював далі свою позицію посланник, це «сотні кілометрів по землі, яка населена ворожими племенами, влада над якими шаха досить номінальна (не кажучи вже про можливості контролювати ситуацію самого перського уряду - вкрай нестійкого і нестабільного). Англіїцям же, з його точки зору, було достатньо домовитися з напівнезалежними арабськими чи бахтіарськими племенами. «А ми за таких складних умов, - жалівся він, - ще хочемо збувати газ по всій території. Затрати ніколи не окупляться, а Ви ще дорікаєте мені». Головним же його аргументом було те, що саме завдяки йому англійці не пішли на те, щоб позичити грошей Персії, які їй були вкрай потрібні. Більше того, в 1898 році за підтримки того ж Аргіропуло перський уряд отримав російську позику у 2 млн. руб. для того, щоб викупити весь південь Персії з-під застави у англійців⁵².

У кінці депеші Аргіропуло вказав Вітте на одну неточність, яку допустив голова профільної комісії Мінфіну А. Мандельштам, який аналізував ситуацію на початку конфлікту, влітку 1901 року. «Концесія Дарсі ніяким чином не похитнула нашої безспірної свободи вивозу та збуту в Персії російської нафти і навіть транзиту її через усю країну, хоча вона і не допускає будівництва трубопроводу до Перської затоки чи південних річок», - писав він. «Ми у діях не обмежені⁵³, на відміну від перського уряду, який не має можливості експлуатації запасів нафти в басейні Каспійського моря. Отже, видача концесії Аміном ос-Солтане необдуманий, але неворожий Росії акт», - підсумовував Аргіропуло⁵⁴.

Зовсім іншої, протилежної думки був генеральний консул у Багдаді А. Дмитрієв. Трохи раніше Аргіропуло (29 січня) направив у МЗС звіт про розвиток концесії Дарсі за останні 4 місяці. «На початку жовтня, - повідомляв він, - із Тегерану до Керманшаху прибуло декілька англійців з наміром приступити до розробки нафтових джерел біля Касрі-Шіріна». Це, на його думку, підтверджувало, що англійці починали справу з розмахом і не шкодували витрат. І не

дивно, оскільки головний інженер компанії А. Дж. Рейнольдс сподівався на новий успіх. «Якщо джерела, дійсно, опиняться багатими, - писав Дмитрієв, - Рейнольдс планує прокласти трубопровід по Персії нібито до самого Каруна, для чого ханам курдських і лурських племен уже передані через агентів хабарі». Так російський генеральний консул змальовував традиційну тактику дій англійських підприємців і дипломатів. «У випадку успіху буде завдано великі збитки нашій нафтопромисловості», - підкреслював він, і продовжував: «До того ж сфера дії наших ворогів уже і так значно розширилася. У випадку невдачі - англійці все припишуть місцевим перським причинам і справу буде перенесено на ґрунт грошових позовів, привілеїв тощо». Досвідчений дипломат дійшов висновку, що у будь-якому разі все невідгдно Росії і «збатьорить ворожі елементи»⁵⁵.

Тим часом, поки в Мінфіні і МЗС шукали винуватих і не могли дійти єдиної точки зору щодо концесії Дарсі, вищезазначеними фінансовими труднощами уряду Персії поквапився скористатися А. Гардінг, який уважно стежив за перебігом російсько-перських переговорів про позику⁵⁶. Він запропонував Мозафар ед-Діну 500 тис. ф. ст. у вигляді довгострокової позики під 4 % із умовою сплачення за рахунок доходів південних митниць. Окрім цього, англійський посланник пригрозив шаху у випадку відмови все зробити, аби перешкодити підписанню російсько-перської угоди⁵⁷. Дії Гардінга були підтримані його колегою, послом Великобританії у Санкт-Петербурзі Ч. Скоттом, який 19 лютого вручив Ламздорфу пам'ятну записку⁵⁸. В документі зверталось увагу російського уряду на те, що концесія, яку вимагає Обліково-позиковий банк, у випадку її надання порушить права У. Дарсі, на підтвердження чого знов приводився текст 6-ої статті угоди. Одночасно з цим англійці посилили тиск на шаха. Йому був заявлений рішучий протест проти видачі Росії концесії на нафтопровід⁵⁹.

Таким чином, ставало зрозумілим, що англійці змогли перехопити ініціативу і в питанні позики перському уряду. Невдовзі вони вдалися до конкретних дій. Про це яскраво свідчать документи з АЗПРІ.

20 лютого, наступного дня після одержання Ламздорфом пам'ятної записки Скопа, міністру фінансів Вітте вже телеграфував керуючий Обліково-позиковим банком Персії Е. К. Грубе. Він повідомив, що «Дарсі через наближених до шаха зробив пропозицію про позику в 200 тис. ф. ст.». Грубе зробив припущення, що англійський концесіонер у даному випадку є підставною фігурою, якою вміло користується англійська дипломатична місія для зриву російсько-перських переговорів⁶⁰, яке, на наш погляд, повністю відповідало дійсності. За цих умов отримання концесії на будівництво трансперського нафтопроводу ставало неможливим, Думку головного російського банкіра в Персії поділяв і російський посланник, який також 20 лютого направив секретну телеграму у МЗС. Аргіропуло дійшов висновку, що подальше наполягання на дозволі проведення трубопроводу як умови позики може остаточо похитнути становище Садразама при дворі шаха. «Враховуючи, всі ці обставини, - підкреслив посланник, - думаю краще відкласти концесію до більш сприятливою часу»⁶¹.

Побоювання і Вітте, і Ламздорфа підтвердились наступного дня (21 лютого), коли Грубе знов телеграфував з Тегерану. Він терміново повідомив, що сума позики, яку пропонує Дарсі шаху для поїздки по Європі, вже становить не 200, а 300 тис. ф. ст.⁶². Російський уряд опинився у ситуації важкого вибору. Якщо б продовжували наполягати на концесії трансперського нафтопроводу як головної умови позики, то шах врешті-решт міг позичити потрібну суму

на політичне турне Європою у Шахиншахському банку. З іншого боку, не відповісти на наступальні дії британського уряду, який саме у той час був послаблений і діяв у складній міжнародній обстановці (витрати Уайтхоллу на непопулярну в суспільстві війну в Південній Африці вже перевищували 200 млн. ф. ст. (М.Б., Д.Л.), для російського уряду означало втратити імперський престиж у очах персів. І це в той час, коли в самому російському суспільстві, особливо в найбільш радикально налаштованій частині, лунали призови «скористатися моментом і перейти до дійсно наступальних дій по всій Азії проти Великобританії». Врешті-решт у російському уряді вирішили надати позику, але не пов'язувати її з питанням надання концесії на нафтопровід. Це, однак, відбулося трохи пізніше.

Між тим, від дипломатів надходили далеко не втішні повідомлення. Так, донесення Адамова Зинов'єву від 27 лютого 1902 року засвідчило, що переговори про позику йдуть одночасно з підготовчими роботами до розвідки і видобутку нафти. Більше того, англійці, як з'ясував консул, дослідили родовища нафти на персько-турецькому кордоні та в місцевості біля Шустера ще 2 роки тому. Результати розвідки виявилися досить успішними. Негласну але дуже серйозну підтримку Дарсі надав англо-індійський уряд⁶³. 22 лютого, йшлося в донесенні, в Багдад виїхали 3 англійські інженери для розробки нафти в містечку Захаб на північно-схід від Ханекіна. Компанія вирішила, як видно, серйозно зайнятися розробкою і недавно все необхідне обладнання було доставлено з Великобританії, а потім переправлено до Багдаду», - писав Адамов.

Консул також відмітив, що «нове нафтопромислове товариство планує вивозити гас виключно через Мохаммеру для того, щоб не сплачувати турецьким митникам зайвого податку за транзит, хоча транспортування нафти Тигром і Шат-ель-Арабом було б значно зручнішим». І безпечнішим - слід уже нам додати. За повідомленнями з Басри, «присутність англійських канонерок на бассорському рейді стало майже звичним явищем»⁶⁴, а Шат-ель-Араб - повністю під владою англійців, які ігнорують турків»⁶⁵. В іншому донесенні, російському представнику у Константинополі М. Г. Гартвігу, було вказано, що «проникнення англійців у Перську затоку, за допомогою англо-індійського уряду, посилилось, а наявність військових суден у Шат-ель-Араб стала звичайним явищем»⁶⁶. Отже, вірогідні шляхи транспортування нафти були взяті англійцями під контроль ще до початку їх проведення.

Ще більше занепокоєння в Санкт-Петербурзі викликали повідомлені Адамовим подальші плани суперників. «У випадку, якщо видобуток нафти виправдає сподівання, англійською компанією планується провести нафтопровід до Мохаммери, щоб звідти перекачувати її в танкери, які будуть її розвозити до портів Перської затоки, Індії та Червоного моря», — писав консул. «Відстань від Захаба до Мохаммери 365 миль, - повідомляв він далі, - впродовж яких буде організовано 18 станцій охорони. За попередніми підрахунками будівництво нафтопроводу коштуватиме 1200 ф. ст. за 1 мілью». Одним із головних керівників справи на місці мав стати Г. Дж. Ендрю, засновник торговельного дому «Дербі Ендрю енд Компані», досвідчений комерсант, який розорився за 7 років до того, але не втратив потрібних Дарсі зв'язків із місцевою знаттю»⁶⁷.

Отже, подані Адамовим дані співпадали з інформацією генерального консула Дмитрієва і, м'яко кажучи, суперечили тим, що до цього повідомляв Аргіропуло, а висновок взагалі був протилежним. Якщо посланник, як уже вище було зазначено, вважав концесію «не ворожим актом проти Росії», то консул був зовсім іншої думки: «Це підприємство спрямоване проти нашого гасу», - заявив він»⁶⁸.

Більше того, Адамов, на відміну від Аргіропуло, не заперечував, а підтвердив інформацію МЗС про те, що за Дарсі стоїть англо-індійський уряд.

Дипломати були єдині лише в одному, а саме - оцінці труднощів, з якими англійці вже почали стикатися: «У теперішній час неможливо, авжеж, визначити, наскільки підприємство виправдовує сподівання англійців, але поза всякого сумніву, що новій компанії доведеться понести чималі втрати, як на розробку захабського нафтового родовища, так особливо і на проведення нафтопроводу», - підтверджував Адамов думку, яку раніше висловлював, як ми пам'ятаємо, Аргіропуло, і продовжував: «Останній до того ж пройде по гористій і малонаселеній місцевості, заселеній дикими і войовничими лурами, яких нелегко буде відучити від природного їм бажання до пограбувань і розбоїв, внаслідок чого необхідна буде посилена охорона нафтопроводу»⁶⁹.

Вище перелічені аргументи начебто підтверджували думку Аргіропуло, який стверджував, що англійці практично нічого не зможуть зробити з концесією. Проте, на наш погляд, вони підказували зовсім інше, протилежне. Навіть, якщо англійцям дійсно врешті-решт не вдалося б досягнути мети - успішно розвинути концесію, то все одно на шляху до її реалізації вони, діючи за таких складних умов, повинні були б збільшити політичну, економічну та воєнну присутність в зоні дії нафтового підприємства, а вона дорівнювала 1250 км² (тобто 3/4 території Персії), з іншого ж боку, в кінці лютого 1902 року існувала реальна загроза того, що позику шахові надасть все ж таки Великобританія, чим зміцнить своє становище ще й фінансово, а Росія залишиться не з чим. За цих обставин спочатку Ламздорф, а потім Вітте, відмовились від концесії на трансперський нафтопровід. А вже 2 березня перському уряду була видана завчасна позика в 1 млн. руб. в рахунок майбутньої позики, а 22 березня було надано довгоочікуваний персами десятимільйонний кредит на умовах позики 1900 року (на 75 років з виплатою процентів і погашень по півріччям), з цього часу нових спроб добитися дозволу на будівництво трубопроводу до Перської затоки російські правлячі кола вже не робили⁷⁰.

Зазнавши поразки в боротьбі за недопущення реалізації планів компанії Дарсі щодо перської нафти російські правлячі кола були вимушені по-іншому подивитись на своє становище в Персії, реально оцінити свої можливості. До цього російські урядовці вважали Персію, за словами Вітте, «такою країною, яка перебуває, з одного боку, під повним нашим контролем, а з іншого — під повним нашим впливом, і ми з нею в той час могли робити те, що вважали за потрібне»⁷¹. Таку думку на межі XIX — XX століть поділяла більшість російських дипломатів, які також вважали, що вони є «представниками першої держави Європи, яка грає, провідну роль і в Персії, де їх вплив, значення і домінуюче становище в Тегерані дуже помітні»⁷². Однак, якщо до англо-російської суперечки навколо концесії Дарсі все приблизно так і було, то після невдалої протидії їй та спроб отримати іншу концесію, ситуація докорінно змінилася. Англійці поступово, але невпинно стали витіснити руських з багатьох позицій. Нарешті в правлячих колах Російської імперії зрозуміли, що необхідне корегування зовнішньополітичного курсу по відношенню до Персії. Проте, замість цього у Санкт-Петербурзі знов почали шукати винуватих.

Рівно через місяць після падання позики, 22 квітня, Аргіропуло отримав секретну телеграму (вже не з Мінфіну, а від МЗС) з обвинуваченням у невиконанні функціональних обов'язків. Йому дорікали, що міністерство дізналося про концесію Дарсі кружним шляхом через Константинополь і в тому, що він повідомив про надання концесії не одразу, а фактично через місяць.

«Ви дізналися про неї ще навесні від самого Атабек-Азама, який висловився проти неї, і Ви мали в руках копію запропонованої угоди, але не протестували», - жорстко критикував Ламздорф свого підлеглого. Він також нагадав посланнику, що і в жовтні той нічого не зробив, щоб захистити інтереси Росії в Персії, хоча отримав детальні вказівки з МЗС. Більше того, Аргіропуло, згідно з текстом телеграми, залишив міністерські листи без відповіді⁷³. А в березні 1902 року МЗС дізналося про підписання англо-перської телеграфної угоди знову не через Тегеран, а через Константинополь. «Будівництво вами сеістанського телеграфу було недостатньою компенсацією. Ви повинні були заявити протест Атабек-Азаму, вимагати від Персії відповідних відшкодувань, але зробили лише перше, не повідомивши прем'єру про необхідність компенсації для Росії», - підсумував міністр закордонних справ останні «досягнення» посланника⁷⁴.

Аргіропуло, якому нічого не залишилося як виправдовуватися вже вкотре, як і раніше, не вважав себе винуватим. Через два дні, 26 квітня він телеграфував у МЗС. По суті посланник навів ті ж аргументи, що й у грудні 1901 року, коли він доводив свою правоту Вітте. «Обома поступками Садразам хотів припинити інтриги англійців проти себе та проти росіян, які добивалися права надати російсько-перську позику», - пояснив дії перського прем'єра Аргіропуло⁷⁵. Таке пояснення було дивним. Якби його пояснення вірно відображали дійсність, то інтриги Гардінга проти перського прем'єра мали припинитися одразу після підписання угоди з У. Дарсі. Однак, насправді тиск Гардінга на Амін ос-Солтане не зменшився, а, навпаки, тільки посилювався. Як це не дивно, у МЗС все ж таки врешті-решт вирішили не загострювати ситуацію та прийняти пояснення свого представника в Персії.

29 квітня посланник отримав телеграму в якій зверталось увагу лише на слабку розвідку і недостатню оперативність дій, але не тільки Аргіропуло, а й усіх його підлеглих. Було запропоновано подумати про компенсації, які необхідно було отримати від персів⁷⁶.

Невдовзі у МЗС почали надходити повідомлення, аналіз яких свідчив, що сподівання на неспроможність британських концесіонерів перейти до робіт не виправдовуються. Так, зокрема, 17 травня консул у Басрі телеграфував про заснування англійської компанії для розробки нафти в місті Захаб, поблизу Ханекіна⁷⁷. 2 червня у Перший департамент МЗС надійшло донесення керуючого генконсульством в Багдаді Л. В. Бравіна, яке остаточно підтвердило побоювання консула Адамова щодо небезпечності концесії Дарсі для російських інтересів не тільки в Персії, а й на Середньому Сході в цілому. «У. Дарсі вклав біля 1 млн. ф. ст. в експлуатацію нафтових джерел біля Касрі-Шіріна Керманшахської провінції, яка межує з Багдадською провінцією. Для початку робіт уже майже все готово», - зазначалося в донесенні⁷⁸.

Головним висновком, який зробили у МЗС і Мінфіні після майже року боротьби проти Індія офісу і Форін офісу, стало визнання того, що розвідка працює недостатньо ефективно. Дипломатичні працівники надто пізно дізнавались про дії своїх англійських суперників (серед яких майже всі консули й агенти були діючими офіцерами англо-індійської армії). Але більш болісним було визнати те, що Росія не все може вирішувати в Персії одноосібно. Натомість Великобританія виявила спроможність, навіть знаходячись у далеко не кращому міжнародному становищі (з огляду на події навколо англо-бурської війни), досить вдало захищати інтереси своїх підприємців.

Таким чином, англо-російська суперечка навколо концесії Дарсі продемонструвала, що в основі суперництва двох держав тепер лежав новий фактор – нафта. Правлячі кола країн-суперників по-різному відреагували на його появу.

Якщо Росія, яка на той час займала перше місце в світі за видобутком нафти (завдяки бакинським родовищам), намагалась перешкодити розробці перських родовищ, то Великобританія, у якій не було таких можливостей, навпаки, робила все для того, щоб почати видобуток. У такий спосіб Уайтхолл прагнув досягти одразу декількох цілей. Перш за все, зрозуміло, потрібно було вдовольнити власні потреби в нафті. По-друге, Лондон був зацікавлений у зменшенні впливу Санкт-Петербурга на Тегеран. Одним із засобів досягнення цієї мети і стала концесія Дарсі. Розрахунок був на те, що нафта та газ, вироблені в Персії, значно потіснять аналогічну бакинську продукцію на ринку не тільки самої Персії, але й усього Середнього Сходу. Це дозволило б англійцям досягти третьої цілі - остаточно економічно (відповідно і політично) закріпитися в Південній Персії. Це відкривало перспективу отримання досить великих прибутків від продажу персам перських же нафтопродуктів, попит на які, за прогнозами фахівців, повинен був лише зростати. В свою чергу, такий розвиток подій цілком відповідав би інтересам так званого «середньосхідного угруповання» в британських правлячих колах, до якого, до речі, належав і британський посланник Л. Гардінг, який зіграв ключову роль у висвітленому епізоді англо-російського суперництва.

Отже, події, що відбулися у 1901-1902 роках навколо концесії Дарсі, стали яскравим підтвердженням спільності інтересів Уайтхоллу і Сіті в Персії. Такий висновок повністю підтверджують події 1914 року, коли уряд Г. Асквіта придбав контрольний пакет акцій Англо-перської нафтової компанії (яку було створено на основі концесії Дарсі). Напередодні Першої світової війни ця компанія, тепер уже державна, стала головним постачальником пального для військово-морського флоту Великобританії.

¹ Международные отношения в эпоху империализма, 1914- 1917.- Серия 1.

- Т. 1.-М. - Л., 1931 Международные отношения в эпоху империализма, 1900-1913.- Серия 2. - Т. 19. - Ч. 2.- М. - Л., 1939. Международные отношения в эпоху империализма. 1900- 1913. – Серия 2 - Т.20. - Ч. 1 - М-Л, 1939.

² Ананьич Б. В. Россия и концессия д'Арсі // Исторические записки. 1960. -Т.66.-С. 278-290.

³ Ананьич Б.В. Российское самодержавие и вывоз капиталов, 1895 - 1914 гг. (по материалам Учетно-ссудного банка Персии). - Л., 1975.

⁴ Володарский М. И. Англо-иранская нефтяная компания - оплот британского империализма в Иране (1901 - 1951): Автореф. дис. ... канд. ист. наук // АН СССР, Ии-т истории народов Азии, - М., 1962.

⁵ Алиев С. М. Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в.

- М. 1985. Он же. Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в.: Автореф. дис. д-ра ист. наук: 07.00.04/ АН СССР. Ин-т востоковедения. - М., 1986.

⁶ Винокур А. В. От конфронтации к согласованному курсу: политика Великобритании и России в Иране (1900 - 1914): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.03 / Санкт - J.

⁷ The Persian problem. An examination of the naval positions of Russia and Great Britain in Persia with some account of the Persian Gulf and Bagdad railway. - L., 1903.

⁸ Jack M. The Purchase of the British Government's Shares in the British Petroleum Company 1912-1914// Past and Present. № 39 - L., 1968. P. 139-168.

⁹ Архив внешней политики Российской империя (далее АВПРИ).

¹⁰ См: АВПРИ. - Ф. Консульство в Басре (Бассоре). - 1902. - Д. 7.

¹¹ АВПРИ. - Ф. Посольство и Константинополе. - Д. 1243. – ЛЛ. 154 - 158.

- ¹² АВПРИ. - Ф. Отчеты МИД. - 1901. - Д. 132. - Л. 131.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ См.: АВПРИ. - Ф. ДЛС и ХС «Справочный материал».- Д. 92.
- ¹⁵ АВПРИ. - Ф. Посольство в Константинополе. - Д. 24. - ЛЛ. 297 - 309.
- ¹⁶ См: АВПРИ. - Ф. ДЛС и ХС «Справочный материал». - Д. 92.
- ¹⁷ АВПРИ. - Ф. Посольство в Константинополе, - Д. 24. - ЛЛ. 297-309.
- ¹⁸ АВПРИ. - Ф. Персидский стол. - 1901 - 1914.- Д. 4169. - Л 11 об,
- ¹⁹ Там же.-Л. 11.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Там же; Ананьич Б. В. Россия и концессия д'Арси. - С. - 280.
- ²² АВПРИ. - Ф. Персидский стол. - 1901 -1914. - Д. 4169. - Л.11.
- ²³ Там же.
- ²⁴ АВПРИ. - Ф. Отчеты МИД. - 1901. - Д. 132. - Л. 67.
- ²⁵ Ананьич Б. В. Россия и концессия д'Арси.—С. 284.
- ²⁶ АВПРИ. - Ф. Персидский стол. -1901 -1914. - Д. 4169. - Л. 32.; Agreement with Anglo-Persian Oil Company, Limited. Presented to Parliament by Command of His Majesty. - L.. 1914. -P.- 1.
- ²⁷ Ibid.- P. - 2.
- ²⁸ Ibid. - P. - 1.
- ²⁹ АВПРИ. - Ф. Персидский стол. 1901 -1914. - Д. 4169.- Л. 6.
- ³⁰ Там же. - Л. 8.
- ³¹ Там же. - Л. 8 об.
- ³² Там же. - ЛЛ. 1.
- ³³ Там же.- Л. 11 об.
- ³⁴ Там же. - Л. 12.
- ³⁵ Там же. - Л. 24.
- ³⁶ Там же. - Л. 13.
- ³⁷ Там же. - Л. 13 об.
- ³⁸ Там же. - Л. 14.
- ³⁹ Ананьич Б. В. Россия и концессия д'Арси. - С. 282.
- ⁴⁰ Agreement with Anglo-Persian Oil Company, Limited. - P. -2.
- ⁴¹ АВПРИ. - Ф. Персидский стол. -1901 - 1914. - Д. 4169. - Л. 98.
- ⁴² Там же. - Л. 99
- ⁴³ Там же. - ЛЛ. 105 1 Об об.: Agreement with Anglo-Persian Oil Company, Limited. - P. - 3.
- ⁴⁴ Там же.-Л. 114.
- ⁴⁵ Ананьич Б. В. Россия и концессия д'Арси. - С. -282.
- ⁴⁶ Цит. по: Там же. - С. 283.
- ⁴⁷ АВПРИ. - Ф. Персидский стол. - 1901 -1914. - Д. 4169, - ЛЛ. 21 - 22 об.
- ⁴⁸ Agreement with Anglo-Persian Oil Company, Limited. - P. 2.
- ⁴⁹ АВПРИ. - Ф. Персидский стол. -1901 -1914.-Д. 4169.-Л. 20.
- ⁵⁰ Там же.
- ⁵¹ Там же. - Л.21.
- ⁵² Там же. - Л.22.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Там же. - Л. 22 об.
- ⁵⁵ Там же. - Л. 25.
- ⁵⁶ Ананьич Б. В. Россия и концессия д'Арси. - С. 284.
- ⁵⁷ Там же. - С. 285.
- ⁵⁸ АВПРИ. - Ф. Персидский стол. -1901 - 1914. - Д. 4169. - ЛЛ. 23 - 23 об.
- ⁵⁹ Ананьич Б. В. Россия и концессия д'Арси. - С. 286.
- ⁶⁰ АВПРИ. - Ф. Персидский стол. - 1901 - 1914. - Д. 4169. - Д. 126.
- ⁶¹ Там же. - Л. 129.
- ⁶² Там же. - ЛЛ. 127-133.
- ⁶³ АВПРИ. -Ф. Консульство в Басре (Бассоре). - 1902. Д. 7. - Л. 2.
- ⁶⁴ Там же.-Л. 10.

⁶⁵ Там же. - Л. 11.

⁶⁶ Там же. - Л. 15.

⁶⁷ Там же. - ЛЛ. 3-9.

⁶⁸ Там же. - Л. 2.

⁶⁹ Там же. - ЛЛ. 2 об.-3.

⁷⁰ Ананьич Б. В. Российское самодержавие и вывоз капитанов, 1895 – 1914 гг. (по материалам Учетно-ссудного банка Персии). - С. 32 - 97. Он же. Россия и концессия д'Арси. - С. 278-290.

⁷¹ Витте С. Ю. Воспоминания. М., 1960. - Т. 2. С. 150- 151.

⁷² Чиркин С. В. Двадцать лет службы на Востоке. Записки царского дипломата. - М., 2006. С. 58-64.

⁷³ АВПРИ. - Ф. Персидский стол. 1901 - 1914. - Д.4169. – Л 31.

⁷⁴ Там же. - Л. 31 об.

⁷⁵ Там же. - Л. 32.

⁷⁶ Там же. - ЛЛ. 33 - 34.

⁷⁷ Там же.

⁷⁸ Там же. - Л. 35.